

KULT ŚW. MICHAŁA ARCHANIOLA W ŁACIŃSKIEJ DIECEZJI PRZEMYSKIEJ W XIV-XVIII WIEKU

W religii chrześcijańskiej funkcjonuje nauka o duchowym skarbcu, czyli wiara w zjednoczenie z Bogiem za pośrednictwem Matki Bożej i świętych. Uwidoczniła się ona w propagowaniu różnych kultów religijnych¹. Kult świętych miał wzmacniać gorliwość religijną wiernych i propagować określone wzorce osobowe utożsamiane z nimi.

Postać Michała Archanioła pojawiła się po raz pierwszy w księgach *Starego Testamentu*, gdzie ukazywany był jako jeden z najpotężniejszych duchów (książę aniołów), opiekun Izraelitów. Wystąpiła także w tekstach *Nowego Testamentu*, m.in. jako dowódca aniołów pokonujących szatana². Samo imię jest pochodzenia hebrajskiego, tłumaczy się jako „Któż jak Bóg”.

Kult św. Michała Archanioła zrodził się we wczesnym chrześcijaństwie na Wschodzie. Jednym z jego centrów stał się w V w. Konstantynopol. Św. Michałowi przypisywano wówczas różne zasługi, m.in. uważano go za obrońcę religii, uzdrowiciela i opiekuna chorych. Z Bizancjum kult dotarł do Italii, a za jej pośrednictwem do Europy Zachodniej obejmując stopniowo Normandię, Niderlandy, a następnie zachodnie Niemcy. Znaczącą rolę w jego rozwoju odegrali benedyktyni. W czasach średniowiecza Michał Archanioł był powszechnie uznawany za wzór niezwykłego wojownika i patrona wielu narodów. W okresie wypraw krzyżowych święty stał się patronem rycer-

¹ D. Synowiec, *Życie religijne w diecezji przemyskiej w XVII-XVIII w.*, Nasza Przeszłość, t. 43:1975, s. 91.

² H. Fros, F. Sowa, *Twoje imię. Przewodnik onomastyczno-hagiograficzny*, Kraków 1975, s. 416.

stwa europejskiego. Zaczęto go wówczas przedstawiać jako rycerza w zbroi, z rynsztunkiem bojowym, walczącego ze smokiem³.

Kult św. Michała Archaniola dotarł do Polski już w początkach państwa i chrześcijaństwa. Został przejęty z Niemiec, gdzie święty uznawany był za patrona kraju. Jego pojawienie się w państwie polskim mogło być wynikiem otwartości elit politycznych młodego kraju na prądy i mody, w tym i w zakresie religii⁴.

Dzieje kultu św. Michała, podobnie jak w przypadku innych kultów religijnych, można odtworzyć, uwzględniając kilka elementów, mianowicie wezwania (patrocinia), nazwy miejscowe urobione od imienia świętego, występowanie imienia Michał, ukazanie ikonograficznych wyobrażeń tej postaci itp.⁵

Jednym z najważniejszych przejawów kultów religijnych w chrześcijaństwie stały się wezwania kościołów. Zdaniem J. Wyrozumskiego kryją one kilka istotnych dla historyków informacji. Pierwsza to krąg wpływu kulturalnego, druga to rodzaj przeszczepionego kultu i idącego z nim w parze wzorca osobowego, trzecia to jego akceptacja wyrażająca się w trwałości lub zaniku⁶.

Patrocinia nadawali biskupi kościołom przy erekcji lub konsekracji. Oznaczały one szczególną duchową opiekę świętych nad kościołami oraz społecznością parafialną. Z wezwaniem ściśle powiązane było całe religijne życie danej parafii, praktyki pobożne związane z kościołem parafialnym, filialnym, kaplicą publiczną lub kościołem klasztornym. Z patrocinium wiązało się wiele, niekiedy bardzo starych lokalnych zwyczajów, obrzędów, uroczystości i odpustów⁷.

³ J. Wyrozumski, *O potrzebie badania najstarszych patrocinów*, *Kwartalnik Historyczny*, R. 100:1993, z. 4, s. 66-67; R. Knapieński, *Titulus ecclesiae. Ikonografia wezwań współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*, Warszawa 1999, s. 333-337, 341; G. Jeanguenin, *Święty Michał Archaniol*, Warszawa 2003, s. 17-18, 3-42.

⁴ J. Kłoczowski, *Kult św. Michała Archaniola w Polsce średniowiecznej*, *Zeszyty Naukowe KUL*, R. 14: 1971, z. 4, s. 20-21; R. Knapieński, *dz. cyt.*, s. 338; por. G. Karolewicz, *Kult św. Marcina w Polsce do schyłku XVI w.*, *Studia Theologica Varsaviensia*, R. 8:1970, nr 1, s. 422.

⁵ Por. J. Soszyński, *Kult św. Wita w Polsce średniowiecznej*, *Przegląd Historyczny*, R. 75:1984, z. 3, s. 464.

⁶ J. Wyrozumski, *dz. cyt.*, s. 63.

⁷ S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1996, s. 104-105.

Najważniejszym przejawem kultu świętych w katolicyzmie była i jest częstotliwość obierania osób tych za patronów kościołów parafialnych. Dowodem wczesnego kultu św. Michała w Polsce stały się wezwania niezbyt licznych, ale najstarszych kościołów wzniesionych w najważniejszych ówczesnie ośrodkach politycznych i religijnych państwa, zwłaszcza w Gnieźnie, Poznaniu, Wrocławiu, Płocku i Krakowie (na Wawelu i Skalce). Świątynie te datowane są na XI-XII w.⁸ Osobę świętego jako patrona kościołów spopularyzowała, począwszy od II połowy XIII w., kolonizacja niemiecka oraz na prawie magdeburskim⁹.

W średniowieczu Michał Archaniol uznawany był za patrona rycerstwa chrześcijańskiego, co też zapewne wpłynęło na popularność tej osoby jako patrona świątyni i parafii, zwłaszcza wtedy gdy ich fundatorami byli przedstawiciele rycerstwa¹⁰.

Wśród wezwań kościołów polskich, zwłaszcza w średniowieczu, św. Michał był jednym z patronów najczęściej występujących. Z zestawień statystycznych wynika, że np. w XVI w. na obszarze metropolii gnieźnieńskiej na ok. 5000 parafii ok. 200 miało wezwanie św. Michała, co dawało 4%. Liczba kościołów oddanych w opiekę tego świętego była wyższa na zachodnich terenach Polski, zwłaszcza na Śląsku. I tak np. w diecezji wrocławskiej ok. 1500 r. kościoły pod tym wezwaniem stanowiły 5% ogólnej liczby tamtejszych parafii, zaś w diecezji poznańskiej odsetek był wyższy, gdyż wynosił 7%. Znacznie mniej kościołów z tym patronem występowało na Mazowszu. W diecezji krakowskiej obejmującej Małopolskę liczba średniowiecznych kościołów parafialnych pod wezwaniem św. Michała była też niewielka. Było ich w tym okresie ogółem kilkanaście, co stanowiło 2-3% ogółu¹¹. Z wyliczeń dokonanych dla obszaru całej Rzeczypospolitej przez S. Litaka dla okresu ok. 1772 r. wynika, że św. Michał pod względem częstotliwości występowania patrocinium znalazł się wśród świętych na 3. miejscu (po Mikołaju i Janie Chrzcicielu)¹².

⁸ J. Kłoczowski, *dz. cyt.*, s. 21-22; R. Knapieński, *dz. cyt.*, s. 338; W. Schenk, *Kult świętych w Polsce*, *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*, R. 13:1966, z. 4, s. 82; J. Wyrozumski, *dz. cyt.*, s. 66.

⁹ B. Kumor, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w Małopolsce południowej do końca XVI w.*, *Prawo Kanoniczne*, R. 6:1963, s. 484.

¹⁰ *Tamże*; W. Schenk, *dz. cyt.*, s. 82.

¹¹ J. Kłoczowski, *dz. cyt.*, s. 23-24.

¹² S. Litak, *dz. cyt.*, s. 137-141.

W Małopolsce południowej św. Michał zazwyczaj patronował parafiom jednowioskowym lub powstałym w efekcie procesów kolonizacyjnych. W II połowie XIII w. wezwanie to przyjęły tylko 2 kościoły. W XIV wieku ich liczba wzrosła. Także w następnych stuleciach (XIV i XV) wznoszono świątynie pod tym tytułem. Były to głównie parafie fundowane przez rycerstwo¹³. Według ustaleń sporządzonych na koniec XVI w. św. Michał Archanioł patronował 14 świątyniom (na ogólną liczbę ok. 250 kościołów parafialnych ze znanym tytułem), co stanowiło 5,6%¹⁴. Wynika z tego, że św. Michał w tej części diecezji krakowskiej był znacznie popularniejszy niż na pozostałych jej terenach. Jest to zjawisko o tyle istotne, że Małopolska południowa sąsiadowała bezpośrednio z łacińską diecezją przemyską.

W omawianym okresie kult św. Michała był szczególnie rozpozszechniony na wschodnich obszarach Polski, czyli na ziemiach podlegających wpływowi ruskim i Cerkwi greckiej. Była to konsekwencja faktu, że św. Michał Archanioł uznany został we wczesnym średniowieczu za patrona Rusi Kijowskiej, co znajdowało odzwierciedlenie w propagowaniu jego kultu w Kościele Wschodnim¹⁵.

Obszar pogranicza etnicznego polsko-ruskiego i religijnego katolicko-prawosławnego przebiegał od czasów Kazimierza Wielkiego przez teren rzymskokatolickiej diecezji przemyskiej. Została ona erygowana w 1375 r. i w swym zasadniczym kształcie dotrwała do początków 1782 r. Jednak ze względu na zachowane akta wizytacji z 1785 r. faktycznie analizować będziemy okres nieco dłuższy, uwzględniając przy tym pierwotną sieć parafialną.

Nasze rozważania na temat kultu św. Michała Archanioła w kontekście patrociniów rozpoczniemy od uwag metodologicznych sformułowanych w tym zakresie przez S. Litaka. Najważniejsza z nich jest taka, że wezwania kościołów w ciągu wieków z różnych powodów zmieniały się. Jednym z nich były zaniedbania powodujące zapomnienie dotychczasowego patrocinium. Warto również wyartykułować fakt, że często występowanie różnych wezwań w przypadku tej samej świątyni w dłuższym przedziale czasowym nie zawsze dowodziło rzeczywistej jego zmiany. Kościół posiadający tytuł złożony

¹³ B. K u m o r, *dz. cyt.*, s. 484.

¹⁴ *Tamże*, s. 519-532.

¹⁵ J. K ł o c z o w s k i, *dz. cyt.*, s. 25.

z kilku członów z upływem czasu gubił niektóre z nich. Były też przypadki, że raz podawano jeden z nich, a drugim razem inny lub tylko część z nich. Stwarzało to pozory zmiany wezwania¹⁶. Dlatego analiza tego zjawiska jest bardzo utrudniona i niepozbawiona ryzyka pomyłek. Niemniej jednak, podejmując problem kultów, nie sposób nie odnieść się do tej kwestii.

Najstarszym kościołem parafialnym na analizowanym obszarze, który przyjął patrocinium św. Michała Archanioła, była fara w Sanoku. Tradycja kultu tego świętego w mieście sięgała czasów, gdy należało ono jeszcze do Rusi (XII w.). Wówczas to wzniesiono niewielką drewnianą świątynię, której patronem uczyniono św. Michała. Na przełomie XIV i XV w. rozebrano ją, a na jej miejscu wzniesiono (sumptem króla Władysława Jagiełły) nowy kościół – obszerny i okazały, pod tym samym tytułem. W następnych wiekach budowla przechodziła różne koleje losu – paliła się, była przebudowywana. Informacja z 1646 r. mówi o tym, że w świątyni były wtedy trzy ołtarze, z których główny poświęcony był patronowi kościoła. W 1745 r. liczba ołtarzy zwiększyła się do 7. W 1782 r. fara spłonęła w czasie pożaru miasta. Mieszkańcy zrezygnowali z jej ponownej odbudowy, przenosząc prawa i obowiązki parafialne do kościoła franciszkanów¹⁷. W świątyni corocznie na święto patrona parafii odbywały się odpusty, na które tłumnie przybywali księża i wierni z miasta oraz okolicznych miejscowości. W 1769 r. bp Józef Kierski potwierdził odpust, wystawiając specjalny dyplom pergaminowy. Obok fary znajdował się plac św. Michała¹⁸.

Przed 1391 r. została erygowana parafia w Kańczudzie. Pierwotny kościół, murowany, gotycki, zbudowano prawdopodobnie przed tym rokiem i nadano mu tytuł Świętego Ducha. W początkach XVII w. (1605-1610 r.) świątynię rozbudowała właścicielka miasta ks. Anna Ostrogska. Po zakończeniu prac, na jej prośbę, bp Stanisław Sיעiński

¹⁶ S. L i t a k, *dz. cyt.*, s. 105-107.

¹⁷ Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu (dal. AAP), rps 172 – Acta visitationis decanatus Sanocensis... A. D. 1745, k. 1; *Schematismus universi venerabilis cleri... Dioecesis rit. lat. Premisliensis pro A. D. 1909*, Premislae 1908, s. 244; F. K i r y k, *Stosunki kościelne*, w: *Sanok. Dzieje miasta*, t. I, red. F. K i r y k, Kraków 1995, s. 230-231, 238, 243.

¹⁸ AAP, rps 167 – Status et acta visitationis ecclesiarum decanatus Jaroslaviensis... A. D. 1744, k. 44; F. K i r y k, *dz. cyt.*, s. 240.

w 1611 r. konsekrował kościół pw. św. Michała Archaniola. Na fasadzie umieszczono rzeźbę patrona świątyni. Wewnątrz znajdował się ołtarz główny z obrazem św. Michała¹⁹.

W 1588 r. doszło do erekcji parafii w Sokołowie Małopolskim oraz budowy pierwszego kościoła pw. św. Jana Chrzciciela, który w 1657 r. spalili Siedmiogrodzianie. Budowę nowej świątyni podjął w 1670 r. proboszcz Wojciech Gaździcki. W 1699 r. bp Deodat Neresowicz, koadiutor arcybiskupa lwowskiego ormiańskokatolickiego, konsekrował świątynię, nadając jej tytuł świętych: Piotra i Pawła, Jana Chrzciciela i Michała Archaniola. Wezwanie to potwierdza wizytacja parafii z 1744 r.²⁰

Parafia w kolejnym mieście – Stara Sól powstała prawdopodobnie w II połowie XV w. Pierwotny kościół był drewniany. Spalili go Kozacy w 1648 r. W latach 1652-1660 trwały prace budowlane przy nowej murowanej świątyni. Wizytacja bpa Krzysztofa Szembeka z 1721 r. wymieniła 7 ołtarzy znajdujących się w jej wnętrzu, w tym główny pod tytułem św. Michała Archaniola. Był on drewniany, jednokondygnacyjny, na wysokim cokole, w kolorze czarnym, ze złoceniami. W polu środkowym znajdował się obraz olejny na płótnie przedstawiający świętego. Po bokach stały cztery rzeźby świętych, a na belkowaniu posągi 2 klęczących aniołów. Dnia 24 VIII 1743 r. kościół konsekrował bp Wacław H. Sierakowski, nadając mu wezwanie św. Michała Archaniola i św. Stanisława bpa. Postać św. Michała w formie płaskorzeźby umieszczona została także na fasadzie kościoła, na zwieńczeniu szczytu. Patrona przedstawiono w scenie walki ze smokiem. Całą płaskorzeźbę otaczały promienie²¹.

Patrocinium św. Michała Archaniola przyjmowały także parafie wiejskie. W końcu XIV w. została erygowana parafia w Dydni.

¹⁹ AAP, rps 172, k. 1; *Schematismus*, s. 181; *Rocznik Archidiecezji Przemyskiej 1997*, Przemysł 1997 s. 177; J. M o t y l e w i c z, *Dzieje Kańczugi*, Przemysł 1984, s. 106-107.

²⁰ AAP, rps 169 – Acta visitationis decanatus Leżajscensis... A. D. 1744, k. 84v; *Schematismus*, s. 152; S. L i t a k, *dz. cyt.*, s. 400; *Schematyzm diecezji rzeszowskiej*, Rzeszów 2000, s. 765.

²¹ AAP, rps 164 – Visitationis acta decanatus Samboriensis... A. D. 1743, k. 1, 12v; *Schematismus*, s. 232; P. K r a s n y, *Kościół parafialny p.w. Św. Michała Archaniola w Starej Soli, w: Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. V, Kraków 1997, s. 249-250, 253-254.

Wkrótce też wzniesiono drewniany kościół. Pod koniec XV w. w jego miejsce wzniesiono nową, także drewnianą świątynię, która jednak ok. 1600 r. spaliła się. Kolejny kościół (również drewniany), zbudowany ok. 1603 r. przez kolatorów – rodzinę Dydyńskich, był w 1610 roku konsekrowany przez bpa S. Siecińskiego i otrzymał wezwanie Michała Archaniola. Przetwał do 1873 r.²²

Niewiele później (1409 r.) w trakcie lokacji wsi Giedlarowa powstała w niej parafia. Kościół drewniany wzniesiono już w pierwszych latach jej istnienia. Od początku posiadał on patrocinium św. Michała Archaniola. W 1667 r. w jego miejsce proboszcz Mateusz Piotraszewski zbudował nową murowaną świątynię, którą konsekrował pod dotychczasowym wezwaniem sufragana przemyski bp Andrzej Pruski w 1732 r.²³

Fundatorem parafii w Zarzeczcu był w 1430 r. jego właściciel Henryk Ramsch. W 1744 r. bp W. H. Sierakowski dokonał poświęcenia drewnianego kościoła pw. św. Michała²⁴. Trudno stwierdzić, od kiedy święty ten patronował parafii, mógł nim być od początku.

Kolejną miejscowością była Klimkówka. Wieś oraz parafia powstały w I poł. XV w. Pierwotny kościół konsekrował w 1453 r. bp Mikołaj Błazejowski. Tytuł św. Michała potwierdzały źródła z 1745 r.²⁵

Parafia w Rychcicach powstała w 1434 r. z fundacji Stanisława Korytki i Marcina Korawy z Michałowic. Pierwotny kościół, drewniany, nosił wezwanie Św. Krzyża, św. Michała Archaniola i św. Mikołaja bpa. Ok. 1612 r. Mikołaj Daniłowicz wzniósł nową świątynię. W 1726 r. wybudowano kolejną. W tym okresie w kościele było pięć ołtarzy, wśród nich jeden z bocznych poświęcony był św. Michałowi i znajdował się w nim obraz przedstawiający tę postać. Opis z 1743 r. szczegółowo informuje o wyglądzie ołtarza. Był on drewniany, snycerskiej roboty, malowany na niebiesko, wyłaczany, z obrazem Michała *in medio*, na mense drewnianej. Wśród kilku-

²² AAP, rps 175 – Acta visitationis decanatus Brzozoviensis... A. D. 1745, s. 328; *Schematismus*, s. 239; *Rocznik*, s. 113; R. B r y k o w s k i, *Drewniana architektura kościelna diecezji przemyskiej*, Nasza Przeszłość, t. 46:1976, s. 83.

²³ AAP, rps 169, k. 145; *Schematismus*, s. 144; *Rocznik*, s. 251-252.

²⁴ AAP, rps 167, k. 12v; *Schematismus*, s. 177; *Rocznik*, s. 378.

²⁵ AAP, rps 171 – Status et visitatio ecclesiarum decanatus Crosnensis... A. D. 1745, k. 164; *Schematismus*, s. 214; *Rocznik*, s. 415; S. L i t a k, *dz. cyt.*, s. 396.

nastu obrazów znajdujących się we wnętrzu świątyni był także obraz z tą postacią²⁶.

Kolejny kościół pw. św. Michała istniał w Medenicach. Jednak informacja potwierdzająca ten fakt pochodzi dopiero z 1743 r.²⁷

Następny kościół dedykowany św. Michałowi wybudowano w Izdebkach. W 1583 r. bp Jan Borukowski podporządkował go jurysdykcji plebana w Wesolej. Parafię w Izdebkach ufundowała w 1593 r. Katarzyna Wapowska. Ona też wzniosła (jeszcze przed 1583 r.) drewnianą świątynię, poświęconą w pierwszych latach XVII w. przez bpa Macieja Pstrokońskiego, której patronem uczyniono św. Michała. W 1745 r. bp W. H. Sierakowski uroczyście ją konsekrował²⁸.

Kolejną parafią wiejską, której patronem stała się omawiana postać, były Ujkowice. Powstała ona przed 1461 r. O tradycji kultu w tej miejscowości nie mamy bliższych informacji. Wiadomo, że patrocinium św. Michała kościół w tej wsi posiadał w połowie XVIII w. (1744 r.)²⁹.

Parafia w Czyżkach potwierdzona jest w źródłach w połowie XVI w. W 1688 r. właściciel wsi Jan Fredro odnowił fundację parafii. O kościele posiadamy informacje z 1742 r. Jego patronem był wtedy Michał Archanioł³⁰.

Najmłodszy w tej grupie był kościół parafialny w Michałowce. Parafię w 1763 r. fundował właściciel wsi Józef Drohojowski. Równocześnie rozpoczęto budowę drewnianej świątyni, którą ukończono w tym samym roku. Konsekracji dokonał bp Jan A. Potocki w I poł. XIX w., nadając mu tytuł św. Michała Archanioła. Można domniemywać, że ten święty patronował parafii od początku jej istnienia³¹.

Jak wynika z powyższego wyliczenia, w okresie przedrozbiorowym na obszarze tym w różnych okresach funkcjonowało 14 kościołów

²⁶ AAP, rps 164, k. 179, 193; S. L e n a r t o w i c z, *Kościół parafialny p.w. Znalezienia Krzyża Świętego w Rychcicach*, w: *Kościół i klasztor*, t. VI, Kraków 1998, s. 155-157, 162-163.

²⁷ AAP, rps 164, k. 162; S. L i t a k, *dz. cyt.*, s. 405.

²⁸ AAP, rps 173 – Acta visitationis decanatus Denoviensis... A. D. 1745, k. 105v; *Schematismus*, s. 74; *Rocznik*, s. 59.

²⁹ AAP, rps 166 – Acta visitationis decanatus Pruchnicensis... A. D. 1744, k. 61; *Schematismus*, s. 52; *Rocznik*, s. 521; S. L i t a k, *dz. cyt.*, s. 404.

³⁰ AAP, rps 162 – Protocollon decretorum reformationis pro ecclesiis parochialibus... A. D. 1741, k. 22v; *Schematismus*, s. 226; S. L i t a k, *dz. cyt.*, s. 404.

³¹ *Schematismus*, s. 165; *Rocznik*, s. 401.

parafialnych pw. Michała Archanioła – 4 w miastach (Sanok, Kańczuga, Sokołów Młp., Stara Sól), 10 we wsiach (Dydnia, Izdebki, Klimkówka, Michałówka, Zarzecze, Giedlarowa, Czyżki, Ujkowice, Medenice, Rychcice)³².

Parafie te rozrzucone były na obszarze całej diecezji, na terenie mieszanym pod względem etnicznym i wyznaniowym (polsko-ruskim). Możemy przypuszczać, że św. Michał miał w zamysłach kolatorów wymienionych świątyn chronić miejscową ludność katoliczką przed wpływami prawosławia, postrzeganego jako konkurencja wyznaniowa. Nasuwa się także przypuszczenie, że popularność świętego w diecezji wynikała z lokalnych i dawnych tradycji tego terenu, pozostającego do poł. XIV w. pod wpływem religii prawosławnej. Analizując patrocinia kościołów parafialnych diecezji przemyskiej w całym analizowanym okresie, można stwierdzić, że 14 świątyni, na ogólną liczbę ok. 175 (w II poł. XVIII w.), stanowiło 8%, co w skali państwa stawiało pod tym względem diecezję na jednym z pierwszych miejsc. W samej diecezji św. Michał, według danych za okres 1743-1785 r., pod względem popularności znalazł się na 4. miejscu spośród 40 świętych – patronów kościołów parafialnych. Częściej wystąpili jedynie: Mikołaj bp (28 kościołów), Stanisław bp (19) i Katarzyna męczennica (15)³³. Znacznie mniej popularny w połowie XVIII w. był św. Michał w sąsiednich diecezjach. I tak w chełmskiej na 83 parafie kościołów pod wezwaniem tego świętego było 4 (w tym 3 parafialne), zaś w lwowskiej na 135 parafii patronował on sześciu³⁴.

Nasze ustalenia w odniesieniu do diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym potwierdzają słuszność sugestii J. Kłoczowskiego³⁵, który nie zgadzał się z poglądami niektórych badaczy twierdzących, jakoby w średniowieczu siła kultu św. Michała słabła w miarę posuwania się od terenów zachodnich Polski do granic wschodnich. Naszym zdaniem bardziej wiarygodne jest wyjaśnienie, że o popularności świętego na badanym przez nas terenie decydowało ściernie się

³² S. L i t a k (*dz. cyt.*, s. 394-405) wykazał dla II poł. XVIII w. 13 parafii z patrociniem św. Michała (bez Michałówki); *Rocznik*, s. 401; R. B r y k o w s k i, *dz. cyt.*, s. 91.

³³ S. L i t a k, *dz. cyt.*, s. 394-405; D. S y n o w i e c, *dz. cyt.*, s. 93 (podaje nieco inne wielkości).

³⁴ S. L i t a k, *dz. cyt.*, s. 361-380.

³⁵ J. K ł o c z o w s k i, *Kult św. Michała*, s. 24.

dwóch odmian jego kultu – jednej płynącej z zachodniej Europy, drugiej – z obszarów dawnej Rusi Kijowskiej.

Michał Archanioł patronował także kościołom filialnym i kaplicom publicznym. W okresie przedrozbiorowym (według danych z połowy XVIII w.) w diecezji przemyskiej obiekty tego typu istniały w Błażowej, Przeworsku i Jarosławiu (kościół szpitalny) oraz Strzelczyskach (parafia Mościska). W Przeworsku świątynię szpitalną wzniesiono w XV w. przy bramie Krakowskiej pod wezwaniem Św. Ducha. Konsekrował ją 17 XII 1585 r. abp lwowski Jan Dymitr Solikowski pw. św. Michała. W połowie XVIII w. miała ona kilku patronów. Oprócz Michała Archanioła byli Wszyscy Święci, Aniołowie i Archaniołowie, Czterej Ewangelści oraz św. Damian³⁶. W latach 1767-1768 dokonano jej rozbiórki³⁷. W Jarosławiu przed 1618 r. właścicielka miasta Anna Ostrogska ufundowała kaplicę na Przedmieściu Ruskim, której patronem uczyniła św. Michała. O jej dalszych losach brak wiadomości. Ponadto od czasów średniowiecza przy przytułku (szpitalu) w tym mieście znajdował się kościółek. W 1689 r. w miejsce drewnianego prepozyt szpitala ks. Błażej Drzewiecki wznosił kościółek murowany. Poświęcenia dokonał 7 VIII 1690 r. sufragan przemyski bp Jan Dąbski (Dębski). Świątynia otrzymała tytuł Ducha Św. (tak jak dawniej), a ponadto św. Michała Archanioła i św. Błażeja³⁸. Kościół w Strzelczyskach istniał już w II poł. XIV w. Posiadał wtedy status parafialny. W połowie XVI w. świątynię konsekrował pw. Michała Archanioła bp Jan Dziaduski. Na początku następnego stulecia parafia Strzelczyska została inkorporowana do Mościsk, tracąc swój dotychczasowy status i stając się jego filią³⁹.

³⁶ AAP, rps 173, k. 64v; J. K ł o c z o w s k i, *Zakony w diecezji przemyskiej w XIV-XVIII w.*, Nasza Przeszłość, t. 43:1975, s. 65; *Rocznik*, s. 54; S. L i t a k, *dz. cyt.*, s. 394, 395, 399, 403.

³⁷ AAP, rps 165 – Acta visitationis decanatus Moscicensis... A. D. 1743, k. 64, 79; rps 167, k. 173v, 183v; *Schematismus*, s. 166-167, 184; *Rocznik*, s. 365.

³⁸ J. M a k a r a, *Rzut oka na historię kościoła p.w. Św. Ducha w Jarosławiu*, Jarosław 1952, mps w Muzeum w Jarosławiu, s. 3; A. S r o k a, *Świątynie Jarosławia*, Jarosław 1998, s. 22.

³⁹ M. W a l c z a k, *Kościół p.w. św. Michała Archanioła w Mościskach – Zakościelu (dawniej Strzelczyska)*, w: *Kościół i klasztory*, t. VII, Kraków 1999, s. 227.

Jak wykazują nasze badania, święty ten (ok. 1772 r.) w przypadku kościołów parafialnych występował najczęściej jako patron pierwszorzędny; zazwyczaj samodzielnie (Sanok, Kańczuga, Dydnia, Zarzece, Klimkówka, Ujkowice, Czyżki i Michałówka). Ponadto parokrotnie w towarzystwie patronów drugorzędnych (Stara Sól, Izdebi, Giedlarowa). Niekiedy występował także jako patron drugorzędny. Tak było w: Sokołowie Młp., Medenicach i Rychcicach. W niektórych parafiach omawianego obszaru, podobnie jak w innych częściach Polski, status św. Michała jako patrona zmieniał się. Były sytuacje, że w jego miejsce wybierano innych patronów⁴⁰. Także w pozostałych parafialnych obiektach sakralnych (kościółkach filialnych i kaplicach) św. Michał występował (ok. 1772 r.) w roli patrona pierwszorzędnego – zarówno samodzielnie (Błażowa, Strzelcyska), jak i z drugorzędnymi (Przeworsk). W Jarosławiu święty ten miał status patrona drugorzędnego.

Św. Michał uzyskał popularność także wśród zakonów działających w diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym. W roku 1772 na 50 kościołów klasztornych zakonów męskich i żeńskich święty ten patronował trzem (6% ogółu)⁴¹.

Kult św. Michała szerzony był od początku XVII w. w Rzeszowie. Jego propagatorami byli tu bernardyni, których w tym okresie sprowadził do miasta jego właściciel Mikołaj Spytek Ligęza. Córka Mikołaja – Zofia Prudencjanna Zasławska ufundowała w połowie wieku XVII kościół pw. św. Michała Archanioła wraz z klasztorem, który przeznaczyła dla klarysek. Budowę świątyni rozpoczęto w 1644 r., ukończono jeszcze za życia właścicielki Rzeszowa (zm. 1649 r.). Natomiast konwent wzniesiono do tego czasu tylko częściowo. Szwagier Zofii Jerzy Sebastian Lubomirski w 1655 r. zaprosił do Rzeszowa pijarów, gdyż kościół i klasztor stały opustoszałe. Sprawa przekazania tego kompleksu wywołała wiele problemów, które ostatecznie zostały zakończone w 1668 r. Odtąd pijarzy stali się pełnoprawnymi właścicielami tych budynków. Św.

⁴⁰ J. K ł o c z o w s k i, *Kult św. Michała*, s. 23.

⁴¹ Analiza wezwań kościołów klasztornych należących do zgromadzeń męskich istniejących w Polsce w 1772 r. pozwala stwierdzić, że św. Michał patronował ok. 45 świątyniom (44 razy patron pierwszorzędny i raz – drugorzędny) – G. K a r o l e w i c z, *Wezwania kościołów klasztornych*, w: *Zakony męskie w Polsce w 1772 r.*, red. L. B i e ń k o w s k i, J. K ł o c z o w s k i, Z. S u ł o w s k i, Lublin 1972, s. 103-104.

Michał patronował świątyni prawdopodobnie do 1683 r., kiedy to rozpoczęła się jej przebudowa. Prace trwały do 1706 r. Rozbudowaną świątynię poświęcono Matce Boskiej⁴².

Kolejny kościół klasztorny noszący patrocinium św. Michała należał do kapucynów i zlokalizowany był we wsi Blizne. Świątynię i klasztor ufundował w tej miejscowości bp przemyski W. H. Sierakowski. Zakonnicy przybyli tu w 1760 r. Bp Sierakowski stał się kolatorem kościoła, gdyż osada leżała w dobrach biskupów przemyskich⁴³. Początki kultu Michała Archanioła w tej wsi sięgały jednak okresu znacznie wcześniejszego. Otóż według miejscowej tradycji św. Michał miał w 1672 r. uwolnić z rąk Tatarów sporą grupę miejscowych chłopów wziętych w jasyr. W podzięce ludność na jednym ze wzgórz znajdujących się we wsi (nazwanym Górą św. Michała lub Michałkiem) wystawiła w 1674 r. drewnianą kaplicę, która szybko stała się ważnym ośrodkiem kultu świętego. W kaplicy znajdował się rzeźbiony ołtarz, pomalowany na białą, pozłacany, z obrazem Michała Archanioła w pozłacanych ramach. Drugi obraz na płótnie (dużych rozmiarów) z jego wizerunkiem wisiał w sąsiedztwie ołtarza, od strony Ewangelii, w czarnych ramach malowanych w białe kwiaty⁴⁴. W kaplicy, od czasu jej wybudowania, na podstawie indultu, odprawiano co roku w święto patrona kaplicy uroczystą sumę połączoną z wystawieniem Najświętszego Sakramentu i procesją. Uzupełnieniem uroczystości ku czci św. Michała były nieszpory w miejscowym kościele parafialnym odprawiane w wigilię święta i w sam dzień odpustowy.

Góra św. Michała oraz kaplica stały się bardzo szybko miejscem licznych pielgrzymek. Corocznie 29 IX odbywał się odpust, na który ściągali wierni z całej okolicy. Popularność kaplicy oraz silny kult świętego spowodowały, że bp W. H. Sierakowski zezwolił na swobodne odprawianie w niej mszy zamawianych przez różne osoby, jedynie z pewnymi ograniczeniami terminowymi. W 1756 r. nakazał

⁴² I. Z i e w i e c, *Kościół i klasztor oo. Pijarów*, w: *Kościół, klasztor i parafia dawnego Rzeszowa*, red. M. J a r o s z y ń s k a, Rzeszów 2001, s. 125; K. M a j e w s k i, *Z badań nad sztuką Rzeszowa*, w: *Dzieje Rzeszowa*, t. I, red. F. K i r y k, Rzeszów 1994, s. 413-415, 420-422.

⁴³ J. K ł o c z o w s k i, *Zakony*, s. 47-48, 53; *Schematismus*, s. 69-70.

⁴⁴ K. G a d a c z, *Rezydencja ojców kapucynów w Bliznem 1760-1788*, w: *Chwalcie z nami Panią Światą. Z dziejów Kościoła na ziemi brzozowskiej*, opr. zb., Kraków 1986, s. 84.

on rozebrać zniszczoną drewnianą kaplicę, a na jej miejscu zbudować nowy, murowany kościółek. Budowlę wzniesiono w ciągu paru lat. Nadano jej tytuł Zjawienia św. Michała Archaniola. Przy kościółku wystawiono murowane kaplice z przeznaczeniem na stacje drogi krzyżowej. Konsekracji świątyni pod zmodyfikowanym wezwaniem św. Michała Archaniola dokonał w 1768 r. przemyski oficjał generalny Ignacy Franciszek Krzyżanowski⁴⁵.

Przybycie kapucynów wzmocniło dodatkowo znaczenie tego miejsca. Zakonnicy uczynili z niego popularny ośrodek pielgrzymkowy o znaczeniu ponadlokalnym. Osiedlenie kapucynów na Górze św. Michała oraz objęcie opieką kościółka spowodowało, że stał się on ośrodkiem pracy duszpasterskiej kapucynów w zakresie kaznodziejstwa oraz posługi spowiedniczej. Zakonnicy uzyskali dla świątyni nowe odpusty zupełne (w II niedzielę po Trzech Królach, w Zesłanie Ducha Św., na św. Antoniego oraz św. Franciszka, w święto patrona kościoła oraz w Porcunkule). W dni te odprawiano procesje, które dodatkowo organizowano na Wielkanoc i w niedzielę w oktawie Bożego Ciała. Wierni mogli ponadto odprawiać Drogę krzyżową⁴⁶.

Ostatni klasztor i należąca do niego świątynia, którym patronował św. Michał, znajdowały się w Drohobyczu. Zostały ufundowane w 1697 r. dla karmelitów trzewickich⁴⁷. Możemy domniemywać, że wezwania kościołów i kaplic wiązały się zazwyczaj z aktami czci prywatnej, a nie z jakimś ogólniejszym prądem⁴⁸.

Św. Michał był także patronem dobrej śmierci. Wierzono, że stoi u wezłowania umierającego, a po śmierci towarzyszy jego duszy w drodze do nieba. Dlatego poświęcano mu liczne kaplice cmentarne⁴⁹.

Wezwanie Michała Archaniola otrzymywały także ołtarze w kościołach i kaplicach (główne i boczne). Zgodnie z przyjętym zwyczajem każdy z nich miał przynajmniej jedno wezwanie – czasem otrzy-

⁴⁵ AAP, rps 175, s. 235, 250; K. G a d a c z, *dz. cyt.*, s. 84-85, 87.

⁴⁶ K. G a d a c z, *op. cit.*, s. 87-88; J. Kłoczowski, *Zakony...*, s. 65; *Rocznik...*, s. 54.

⁴⁷ T. Z a u c h a, Dawny kościół p.w. św. Michała i klasztor oo. Karmelitów trzewickich (obecnie cerkiew p.w. Św. Trójcy) w Drohobyczu, w: *Kościół i klasztor...*, t. VI, s. 79-83.

⁴⁸ Por. J. S o s z y Ń s k i, *dz. cyt.*, s. 467.

⁴⁹ H. F r o s, F. S o w a, *dz. cyt.*, s. 416; J. J a g l a, *Archanioł Michał skrzydlaty rycerz i wielki wagowy*, Spotkania z Zabytkami, 2004, nr 8, s. 12.

mywał też drugie. Tym tytułom odpowiadały obrazy usytuowane centralnie w ołtarzach. W diecezji przemyskiej w XVIII w. spośród kilkudziesięciosobowej rzeszy świętych – patronów ołtarzy św. Michał znalazł się na 10. miejscu.

Kościół i kaplice publiczne pw. św. Michała Archaniola w diecezji przemyskiej ob. lac. w XIV-XVIII w.

Charakter budowli	Miejscowość	Data budowy	Data przyjęcia wezwania lub pierwsza informacja źródłowa	Pozostali patroni (stan w okresie 1742-1785 r.)
kościół parafialny	Sanok	XII	XII	-
	Kańczuga	przed 1391	1611	-
	Sokolów Młp.	po 1588	1699	św. św. Piotr i Paweł, Jan Chrzciciel
	Stara Sól	II poł. XV	1748	św. Stanisław bp
	Dydnia	kon. XIV	1610	-
	Giedlarowa	po 1409	po 1409	św. św. Mateusz Apostoł, Augustyn bp, Tomasz z Villanova
	Zarzecze	po 1430	po 1430	-
	Klimkówka	I poł. XV	I poł. XV	-
	Izdebki	przed 1583	pocz. XVII	św. św. Piotr i Paweł
	Ujkowice	ok. 1461	1744	-
	Czyżki	XV	1742	-
	Michałówka	1763	1763 ?	-
	Rycheice	po 1434	po 1434	Św. Krzyż, św. Mikołaj bp
Medenice	ok. 1550	1743	Św. Trójca	
kościół filialny lub kaplica publiczna	Błażowa	•	1745	-
	Przeworsk	•	1744	Wszyscy Święci, Aniołowie i Archaniołowie, Czterej Ewangelistów, św. Damian
	Jarosław	przed 1618	przed 1618	-
	Jarosław	•	1690	Św. Duch, św. Błażej
kościół klasztorny	Strzelczyńska	kon. XIV	kon. XIV	-
	Rzeszów	po 1642	po 1642	-
	Blizne	1674	1674	-
	Drohobycz	po 1674	po 1674	-

Ogółem w połowie tego stulecia we wszystkich kościołach parafialnych diecezji imię świętego jako patrona ołtarzy pojawiło się 20 razy, np. w Stryju, Samborze, Strzałkowicach oraz Niżankowicach (wybudowany przed 1730 r.). Przy tym ostatnim erygowano wkrótce bractwo Świętych Aniołów Stróżów⁵⁰. Także niektóre kaplice posiadały ołtarze pod wezwaniem św. Michała, jak choćby w Samborze (kaplica Św. Krzyża), wzniesiona co najmniej w XVII w. Zachował się jej opis z 1753 r., w którym znalazła się informacja na temat znajdującego się w niej ołtarza św. Michała (określonego wówczas jako stary)⁵¹.

W wyobrażeniach ikonograficznych postaci św. Michała prezentowana była na kilka sposobów. Najczęściej były to obrazy, rzadziej rzeźby lub płaskorzeźby oraz malowidła ściennie.

W świątyniach obrazy św. Michała usytuowane były w różnych miejscach – w ołtarzach dedykowanych tej postaci, w ołtarzach, które nie miały wezwania tego świętego, na ścianach naw, w małym chórze (prezbiterium), zakrystii i przedsionku. Rzeźby i płaskorzeźby umieszczano zazwyczaj w ołtarzach. Zdarzało się sytuowanie ich na zewnątrz świątyni. Miały miejsce także przypadki ustawiania tej postaci na daszkach nad ambonami. Dla przykładu podajemy, że w ołtarzu głównym kościoła w Łanowicach (z II poł. XVIII w.) wśród rzeźbionych postaci świętych była także drewniana, połączona statua św. Michała⁵².

Jeden z bocznych ołtarzy w klasztorze benedyktynek w Przemyślu także posiadał rzeźbę św. Michała. W samym klasztorze znajdowało się malowidło ściennie (fresk) ukazujące św. Michała pokonującego szatana. Także kościół w Haczowie od 1494 r. posiadał w prezbiterium polichromię, której elementem była postać św. Micha-

⁵⁰ AAP, rps 157 – Iura ecclesiarum... decanatus samboriensis... 1721-1723, s. 610; D. S y n o w i e c, *dz. cyt.*, s. 94; M. W a l c z a k, *Kościół parafialny p.w. Matki Boskiej i Ścięcia św. Jana Chrzciciela oraz drewniany dom księży misjonarzy w Samborze*, w: *Kościół i klasztor*, t. V s. 150; R. Q u i r i n i – P o p ł a w s k i, *Kościół parafialny p.w. Św. Trójcy w Niżankowicach*, w: *Kościół i klasztor*, t. IV, Kraków 1996, s. 124.

⁵¹ AAP, rps 176 – Acta visitationis decanatus Samboriensis... A. D. 1753, k. 9v; J. K. O s t r o w s k i, *Sambor. Wiadomości na temat miasta i drobnych obiektów sakralnych*, w: *Kościół i klasztor*, t. V, s. 141-143.

⁵² J. K. O s t r o w s k i, *Kościół parafialny p.w. św. Mikołaja w Łanowicach*, w: *Kościół i klasztor*, t. 7, Kraków 1999, s. 134.

ła⁵³. Z kolei w kościele pijarów w Rzeszowie umieszczony został w XVIII w. w zwieńczeniu głównego ołtarza obraz ukazujący Michała Archaniola. Drugie malowidło z wizerunkiem tego świętego znajdowało się w kaplicy św. Józefa Kalasantego⁵⁴. Podobnie było w Strzelczyskach, gdzie oprócz obrazu w głównym ołtarzu drugi wizerunek św. Michała wisiał w nawie⁵⁵. W Medenicach, według opisu z 1721 r., w kościele parafialnym znajdował się obraz św. Michała malowany na płótnie, w ramach, ufundowany przez benefaktora, starostę Jerzego Rzeczyckiego. On też przed 1721 r. sprawił nową zadaszoną amboną, zwieńczoną figurą św. Michała trzymającego w rękach trąbę⁵⁶. Podobna ambona była w 1743 r. w Stryju⁵⁷. Inwentarz kościoła w Mościskach wymieniał ponadto feretron do procesji z obrazem św. Michała oprawionym w drewno⁵⁸. Fundatorami tych elementów wystroju wspomnianych obiektów sakralnych były zazwyczaj osoby świeckie (kolatorzy, bogatsi przedstawiciele lokalnych społeczności i inni), czasem także księża.

Michałowi Archaniolowi dedykowano również dzwony kościelne. Przypadki nadania im tego imienia miały miejsce m. in. w Jarosławiu oraz Samborze. W tym drugim mieście dzwon ufundowała prawdopodobnie po 1719 r. Marianna Chłopecka⁵⁹.

Św. Michałowi przypisywano moc opiekuńczą. Częste były przypadki, że fundatorami świątyni, ołtarzy lub obrazów były osoby o imieniu Michał. W takiej sytuacji możemy mówić o łączeniu tego

⁵³ T. C h r z a n o w s k i, M. K o r n e c k i, *Zabytki plastyki gotyckiej w diecezji przemyskiej*, Nasza Przeszość, t. 46:1976, s. 103.

⁵⁴ AAP, rps 164, k. 206; sygn. 547 – Akta parafii Czukiew, s. 84; T. Z a u c h a, *Kościół parafialny p.w. Narodzenia NMP w Czukwi*, w: *Kościół i klasztor*, t. V s. 64; T. D z i u r a w i e c, *Architektura i sztuka kościoła Pijarów w Rzeszowie przy ul. 3 Maja*, w: *Kościół*, s. 134; J. K a w a ł e k, *Malarstwo*, w: *Dzieje Rzeszowa*, t. I s. 467-468; D. S y n o w i e c (*dz. cyt.*, s. 95) stwierdził obecność obrazów z wyobrażeniami świętego w połowie XVIII w. w 8 kościołach parafialnych oraz kilku kościołach zakonnych diecezji przemyskiej.

⁵⁵ AAP, rps 165, k. 91; M. W a l c z a k, *Kościół p.w. św. Michała*, s. 228, 232.

⁵⁶ AAP, rps 157, s. 748-750; E. H e r n i e z e k, J. K. O s t r o w s k i, *Kościół parafialny p.w. Św. Trójcy w Medenicach*, w: *Kościół i klasztor*, t. VI, s. 137.

⁵⁷ J. T. P e t r u s, *Kościół parafialny p.w. Narodzenia Najświętszej Panny Marii w Stryju*, w: *Kościół i klasztor*, t. IX, Kraków 2001, s. 226.

⁵⁸ AAP, rps 165, k. 86v.

⁵⁹ P. S z l e z y n g e r, *Dawny kościół p.w. Ducha Świętego i Wniebowzięcia NMP i klasztor PP. Brygidek w Samborze*, w: *Kościół i klasztor*, t. V, s. 206.

świętego z fundatorem na zasadzie konotacji imiennych. Dzięki takiemu samemu imieniu Michał miał stać się protektorem tej osoby⁶⁰.

W późnym średniowieczu kult Michała Archaniola rozpowszechnił się w warstwach plebejskich. Świętego obierano za patrona różnych zawodów, np. kupców, piekarzy, mieczników, płatnerzy. W miastach św. Michał był ponadto patronem aptekarzy i osób, które w swych codziennych zajęciach miały do czynienia z wagą i wazaniem. Wierząco bowiem, że święty przy pomocy wagi odważa dobre i złe uczynki⁶¹.

Ważność kultu Michała Archaniola potwierdzały już od średniowiecza kalendarze kościelne. Oprócz 29 września św. Michałowi przyporządkowany był dzień 8 lub 9 maja. Dzień 29 września we wszystkich diecezjach polskich traktowany był jako święto połączone z odpustem parafialnym. W diecezji przemyskiej święto Michała Archaniola wprowadzono jako obowiązkowe na synodzie diecezjalnym odbytym w 1415 r.⁶² W Kościele wschodnim święto Michała Archaniola przypadało 8 listopada⁶³.

Dzień św. Michała (29 września) w zajęciach i zwyczajach wiejskich miał przez wiele wieków duże znaczenie. Data ta wyznaczała w kalendarzu prac rolniczych ważny moment związany z początkiem jesieni. Według przyjętych zwyczajów wiejskich do tego dnia powinny być zakończone siewy zbóż ozimych. Ze świętym tym związanych było szereg przysłów ludowych. Jedno z nich mówiło, że burza w tym dniu zwiastować miała urodzaj w roku następnym. Pioruny w wierzeniach ludowych miały być pociskami rzucanymi przez Boga oraz świętych, zwłaszcza Michała Archaniola, na diabły oraz inne złe moce. Inny zwyczaj wiejski mówił, że od 29 września można było wypasać bydło, nie zważając na granice gruntów⁶⁴.

Dzień św. Michała pojawiał się powszechnie w różnych umowach i zobowiązaniach prawnych i gospodarczych. I tak np. w Samborze

⁶⁰ J. J a g l a, *dz. cyt.*, s. 13.

⁶¹ *Tamże*, s. 12; H. F r o s, F. S o w a, *dz. cyt.*, s. 416; G. J e a n g u e n i n, *dz. cyt.*, s. 42; R. K n a p i ń s k i, *dz. cyt.*, s. 342.

⁶² *Analecta ad historiam iuris canonici in dioecesi Premisliensi*, wyd. B. Ulanowski, w: *Archivum Komisji Historycznej*, t. V, Kraków 1889, s. 359 nn.

⁶³ J. K ł o c z o w s k i, *Kult św. Michała*, s. 25; H. F r o s, F. S o w a, *dz. cyt.*, s. 416; por. G. K a r o l e w i c z, *dz. cyt.*, s. 424.

⁶⁴ J. K ł o c z o w s k i, *Kult św. Michała*, s. 25.

12 VI 1751 r. zawarta została umowa między proboszczem a mistrzem snycerskim w sprawie wykonania ołtarza do miejscowego kościoła parafialnego. Termin ustalono *na święty Michał*. Podobna sytuacja zachodziła także w Jarosławiu⁶⁵. W mieście tym z dniem św. Michała związany był termin zakończenia obrad sądu jarmarcznego, który obradował w trakcie corocznego jarmarku, zaczynającego się 15 VIII⁶⁶.

Innym przejawem kultu Michała Archaniola, podobnie jak w przypadku innych świętych, było rozpowszechnienie się w społeczeństwie imienia Michał, gdyż w omawianym okresie w Polsce dobór imion chrzestnych wiązał się ściśle z kultem świętych. Imię Michał weszło w użycie już w średniowieczu⁶⁷. O stopniu jego popularności w diecezji przemyskiej, a konkretnie w parafiach, którym patronował ten święty, można wnioskować, analizując zestawienia imienne mieszkańców. Za przykład podajemy najpierw Sanok. I tak w źródłach z XV i początku XVI w. odnotowano kilka osób noszących to imię⁶⁸. Z kolei w przypadku Kańczugi imię Michał (również w wersji Michno) pojawiło się w źródłach po raz pierwszy w 1440 r., zaś w inwentarzu miejskim z 1766 r. odnaleźć można kilka osób o tym imieniu. W Krośnie w gronie ok. 170 członków władz miasta (z lat 1500-1630) imię Michał nosiły tylko 4 osoby⁶⁹. Powyższe przykłady dowodzą, że imię to było używane, choć występowało niezbyt często⁷⁰. Według ustaleń J. Kłoczowskiego w XVII i XVIII w. wśród szlachty polskiej widoczny stał się wzrost liczby osób noszących to imię⁷¹.

Ponadto od imienia św. Michała pochodzą nazwy wielu polskich miejscowości. Na omawianym obszarze do grupy tej należały wsie

⁶⁵ M. W a l c z a k, *dz. cyt.*, s. 174; J. M a k a r a, *Dzieje parafii jarosławskiej od początku do roku 1772*, Jarosław 1936, *passim*.

⁶⁶ K. G o t t f r i e d, *Jarosław w XVIII wieku*, Jarosław 1937, s. 38, 107.

⁶⁷ G. K a r o l e w i c z, *dz. cyt.*, s. 438.

⁶⁸ A. F a s t n a c h t, *Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu*, cz. 3, Kraków 2002, s. 105-107.

⁶⁹ J. M o t y l e w i c z, *dz. cyt.*, s. 40-46; F. L e ś n i a k, *Krosno w czasach Odrodzenia*, Kraków 1992 s. 172-178.

⁷⁰ Nasze badania w zakresie popularności imienia Michał na omawianym obszarze nie potwierdzają tezy J. S. B y s t r o n i a (*Księga imion w Polsce używanych*, Warszawa 1938 s. 274 i nn.), jakoby w średniowieczu imię to było bardziej rozpowszechnione na wschodnich obszarach Polski XIV-XV-wiecznej, a więc na ziemiach podległych wpływowi ruskim – por. J. K ł o c z o w s k i, *Kult św. Michała*, s. 25.

⁷¹ J. K ł o c z o w s k i, *Kult św. Michała*, s. 25.

Michałówka (koło Jarosławia oraz koło Mościsk). Poza tym od imienia Michał pochodzi sporo nazwisk, np. Michalak, Michalski, Michalowski, Michalik, Michna⁷².

Postać św. Michała pojawiła się ponadto w herbach niektórych miast polskich, zwłaszcza śląskich. Święty ten widnieje także w godłach dwóch miast z omawianego terenu: Łańcuta i Sanoka. Starszy jest herb Łańcuta, który pochodzi z XIV w. Przedstawia on omawianą postać, która przebija srebrną włócznią czarnego smoka symbolizującego szatana leżącego u jej stóp. Podobny motyw Michała (odzianego w złotą zbroję i przebijającego srebrną włócznią zielonego smoka) występuje w herbie Sanoka.

Kult Michała Archaniola szczególnie mocno zaznaczył się w przedrozbiorowym Jarosławiu. Był on uznawany za jednego z sześciu patronów miasta. Szczególną propagatorką kultu stała się właścicielka Jarosławia księżna Anna Ostrogska, żyjąca na przełomie XVI i XVII w. (zm. 1635 r.). Możemy mówić o swoistym związku emocjonalnym księżnej z tym świętym. Dała ona po raz pierwszy temu świadectwo już w przypadku kościoła w Kańczudze. W Jarosławiu najpierw ufundowała kaplicę na Przedmieściu Ruskim, której patronem uczyniła św. Michała. Można przypuszczać, że w zamysłach Anny święty ten miał przyczynić się do nawrócenia ludności ruskiej, prawosławnej, mieszkającej w tej części Jarosławia, na katolicyzm. Było to bowiem tuż po unii brzeskiej (1596 r.), która miała doprowadzić w skali państwa do połączenia Kościoła rzymskiego z Cerkwią prawosławną. Być może księżna, wznosząc kaplicę, chciała rozpropagować unię wśród swych poddanych – Rusinów, gdyż uchodziła za gorliwą katoliczkę. Dowodzi tego fakt, że w 1630 i 1631 r. wydała zarządzenia, w których zakazywała osiedlać się w mieście ludności niekatolickiej (jednak z wyłączeniem tej nacji)⁷³. W tym czasie księżna na cześć Najświętszego Sakramentu i św. Michała ufundowała uposażenie dla 2 kapłanów (w tym jednego do ołtarza św. Michała). W zamian co wtorek i czwartek mieli oni odprawiać w kolegiacie msze o św. Michale, po których miało być śpiewane *Te Deum* na pamiątkę zwycięstwa chocimskiego z 1621 r. W 1633 r. Ostrogska ufundowała 4-metrową

⁷² Tamże; H. Fros, F. Sowa, dz. cyt., s. 416.

⁷³ J. Kłoczowski, *Zakony*, s. 39; F. Siarczyński, *Wiadomość historyczna i statystyczna o mieście Jarosławiu*, Lwów 1826 s. 85; J. Makara, *Dzieje parafii*, s. 539.

rzeźbę przedstawiającą świętego z mieczem w ręce, wykonaną z miedzi, którą 3 VIII tego roku umieszczono na wieży miejscowej kolegiaty. Współdziałowcem przedsięwzięcia był prepozyt kościoła ks. Łukasz Rafałowicz. Ich intencją było, aby święty ten czuwał nad miastem i chronił go przed wszelkimi nieszczęściami⁷⁴. W świątyni znajdował się m.in. ołtarz Michała Archaniola i Niepokalanego Poczęcia NMP z obrazem tego świętego, zainstalowany przed 1624 r. W testamencie spisany 1 II 1624 r. księżna wyznaczyła na jego przebudowę „w kaplicy synów swoich” 2000 złp. i zleciła dalszą nad nim opiekę swym potomkom. Według relacji z połowy XVIII w. ołtarz był drewniany, snycerskiej roboty, malowany na czerwono, ze złoceniami. Nad mensą znajdowała się niewielka płaskorzeźba Niepokalanego Poczęcia NMP, pozłacana i posrebrzana. Duży wizerunek przedstawiający św. Michała widniał także w ołtarzu św. Szczepana. Był on umieszczony na mensie, malowany na blasze, w bogatych ramach, pozłacany. Ponadto inny obraz przedstawiający omawianą postać wisiał w zakrystii kolegiaty⁷⁵. O żywym kulcie św. Michała w Jarosławiu świadczył fakt, iż w 1630 r. benedyktynki kupiły i zainstalowały na wieży swojego kościoła dzwon, któremu nadano imię tego świętego⁷⁶. W myśl zarządzeń właścicieli miasta (np. A. Ostrogskiej) jego władze miały obowiązek zamawiania w kolegiacie co roku uroczystej mszy wotywniej w święto Michała Archaniola, w której zobligowane były uczestniczyć⁷⁷.

Także w jarosławskim kolegium jezuitów pw. NMP spotkać można było wizerunki św. Michała. I tak w XVIII w. nad drzwiami kolegium od strony klasztornej kościoła umieszczony był drewniany, barokowy portal ozdobiony rzeźbą Michała Archaniola. W samym klasztorze wśród wielu obrazów znajdował się także obraz w stylu bizantyjskim ukazujący omawianą postać⁷⁸.

Jego postać eksponowano przy różnych okazjach oraz na liczne sposoby. Potwierdzały to uroczystości koronacji cudownej figury Matki

⁷⁴ F. Siarczyński, dz. cyt., s. 88, 134.

⁷⁵ J. Makara, *Dzieje parafii*, s. 140, 157, 162; M. Orłowicz, *Jarosław. Jego przeszłość i zabytki*, Lwów-Warszawa 1921 s. 42; I. Rychnik, *Kościół Kolegiata Wszystkich Świętych w Jarosławiu*, Jarosław 1893 s. 43, 46-47.

⁷⁶ A. Sroka, dz. cyt., s. 62; J. Makara, *Dzieje parafii*, s. 120.

⁷⁷ J. Makara, *Dzieje parafii*, s. 208.

⁷⁸ M. Orłowicz, dz. cyt., s. 130, 132.

Boskiej Bolesnej z jezuickiego kościoła NMP „w polu”. Zorganizowano je 7-15 IX 1755 r., a przewodniczył im bp W. H. Sierakowski. Zachowany diariusz tej uroczystości daje jej szczegółowy opis. Wynika z niego, że w ich trakcie postać św. Michała mocno eksponowano. I tak na jednej z uroczystych bram, przygotowanej przez miasto, umieszczony był centralnie obraz Matki Boskiej Bolesnej, której asystowała grupa świętych, w tym Michał Archanioł. Bramę wieńczył na szczycie obraz tego świętego⁷⁹.

Powyższe przykłady pokazują, że kult Michała Archanioła w ciągu wieków był w kościołach rzymskokatolickiej diecezji przemyskiej rozpowszechniony i wyrażał się różnymi formami artystycznymi (obrazy, rzeźby, malowidła ścienne).

Św. Michał był bardzo popularny także w Kościele wschodnim. Pisząc o obrządku łacińskim, nie sposób więc pominąć obrządku wschodniego, gdyż badane terytorium było obszarem, na którym dokonywała się swoista synteza obydwu Kościołów.

Św. Michał Archanioł uznany został we wczesnym średniowieczu za patrona Rusi Kijowskiej. Jego kult szerzył się także w państwie polskim (na ziemiach ruskich włączonych przez Kazimierza Wielkiego). Przejawy czci św. Michała w Cerkwi były bardzo podobne jak w Kościele rzymskim. Wyrażały się przede wszystkim wezwaniami cerkwi. Dane sporządzone przez W. Kolbuka dla unickiej diecezji przemyskiej z ok. 1772 r. wskazują, że wśród 1252 wezwań świętyń parafialnych pierwsze miejsce zajmował Michał Archanioł, który patronował 181 cerkwiom, co stanowiło ok. 14,5% stanu ogólnego. Obliczył on, że w skali państwa wezwanie to było najczęściej wybieranym tytułem dla cerkwi parafialnych spośród wszystkich wezwań, jakich używano ok. 1772 r. Z tego ok. 17% przypadło na unicką diecezję przemyską. Warto zwrócić uwagę, że wezwanie to było szczególnie popularne w określonych dekanatach. W konsekwencji istniało duże zróżnicowanie w zakresie wyboru Michała Archanioła na patrona cerkwi. W części dekanatów liczba świętyń parafialnych pod tym tytułem była bardzo duża: Skole – 47%, Żukotyń – 41%, Wysocko – 33%, Krosno – 31,5%, Muszyna – 30%. Na przeciwnym biegunie były takie dekanaty, jak: Dobromil, Pruchnik, Tarnogród (po jednej

⁷⁹ *Dyariusz albo opisanie ośmiodniowego Aktu Koronacji... roku 1755 odprawione-go...*, b.m.r.w.[Kraków 1755], s. A-A1; J. M a k a r a, *Dzieje parafii*, s. 559.

cerkwi), Dukla, Jaworów, Lubaczów, Oleszyce, Sądowa Wiszenia (po dwie)⁸⁰. Warto też zwrócić uwagę, iż niejednokrotnie św. Michał patronował nie tylko cerkwi parafialnej, ale także jej filii.

Św. Michała Archanioła otaczały wciąż także bractwa cerkiewne. Na terenie greckokatolickiej diecezji przemyskiej w okresie przedrozbiorowym najpopularniejszym świętym – patronem bractw – był Mikołaj. Drugie miejsce przypadło św. Michałowi. Bractwa pod jego wezwaniem działały w parochiach miejskich i wiejskich⁸¹.

Kult św. Michała Archanioła w diecezji przemyskiej w okresie od XIV do XVIII w. odgrywał dużą rolę w życiu duchowym mieszkającej tu ludności polskiej oraz ruskiej. Warto zwrócić uwagę, iż kult ten nie rozwijał się w efekcie „mody” na tego świętego lecz stanowił trwałe zjawisko religijne. Należy stwierdzić, że należał do najstarszych i popularnych w całym badanym okresie. Widoczny był więc w liturgii, malarstwie, snycerstwie, rzeźbie figuralnej, imiennictwie, toponomastyce i folklorze.

⁸⁰ W. K o ł b u k, *Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 r.*, Lublin 1998, s. 240-271, 363-387.

⁸¹ B. L o r e n s, *Bractwa cerkiewne w eparchii przemyskiej w XVII i XVIII wieku*, Rzeszów 2005, s. 310-321.

ROMAN PELCZAR

**Culte de st Michel Archange
dans le diocèse latin de Przemyśl
aux XIVE-XVIIIe**

Le culte de saint Michel Archange naquit dans l'Orient, à l'époque du christianisme précoce. Plus tard, il arriva en Europe occidentale. En Pologne, il apparut bientôt après l'adoption du christianisme. Dans le diocèse latin de Przemyśl, le culte se propagea déjà après sa fondation (XIVe siècle). L'une des formes du culte, étaient les invocations des églises paroissiales et monastiques. Dans la période d'avant les partages, furent dédiées à saint Michel 14 églises paroissiales (4 dans les villes et 10 dans les campagnes) et 3 églises monastiques. Michel Archange patronnait aussi des églises succursales et des chapelles publiques. L'invocation de saint Michel Archange recevaient aussi des autels (maîtres-autels et autels latéraux) dans des églises et chapelles. Sur les oeuvres iconographiques, la personne de Michel Archange fut présentée de plusieurs manières. Le plus souvent sous forme de tableaux, plus rarement sous forme de sculptures, de bas-reliefs ou de peintures murales. On lui dédiait aussi des cloches d'église. De différents groupes professionnels le choisirent en tant que son patron. Dans le diocèse de Przemyśl depuis 1415, le jour de saint Michel Archange (29 IX) fut considéré comme une fête obligatoire. Dans la tradition populaire, fonctionnaient des proverbes et coutumes liés au saint. Le jour de saint Michel apparaît souvent dans des contrats et engagements légaux et financiers. La manifestation du culte se réalisait par la popularisation du prénom Michel, le choix des noms de village faisant référence à ce prénom. Les représentations de saint Michel étaient se trouvaient sur les blasons des villes de la région présentée.

Traduction: Iwona Bartosz-Przybyło

S. MAŁGORZATA BORKOWSKA OSB

RACHUNKI BENEDYKTYNEK KOWIEŃSKICH

Klasztor benedyktynek w Kownie, założony w r. 1627, uniknął kasaty w XIX wieku jako dom zbiorczy. Przerwa w jego oficjalnym istnieniu miała miejsce dopiero w czasach władzy sowieckiej, kiedy wspólnota musiała zejść do podziemia (1948-1992); po odzyskaniu niepodległości Litwy okazało się, że w tym podziemiu rozwinęła się i urosła. Siostronom udało się też przechować niektóre archiwalia, jako to księgę metrykalną („Katalog umarłych w Bogu wielbnych panien siostr klasztoru kowieńskiego zakonu św. Benedykta...”) oraz księgę różnych zapisków, którą tutaj będziemy nazywać „Księgą posagów”, gdyż księga nie ma całościowego tytułu, a zawiera:

1. Spis posagów sióstr wstępujących w latach 1771-1914
2. Księgę rachunków (przychodu) z lat 1748-1779
3. Metrykę klasztoru z lat od 1898 do dzisiaj.

Reszta archiwum trafiła do zbiorów Litewskiej Akademii Nauk; ich spis podaje książka b. a., *Rankraščiū Rinkiniai*, Vilnius 1963, s. 93-94. Nas tutaj interesować będzie rękopis „Księgi posagów”, a konkretnie jego część druga, która zajmuje 38 stron nie paginowanych. Wśród kart tych, zapisanych dużym pismem (od 20 do najwyżej 30 linijek na stronie) brak tej, która dotyczyła lat 1755-1756; rok ostatni, 1779, jest ledwie zaczęty, ale za to dwa wpisy wizytacji zajmują każdy osobną kartkę. W sumie więc w księdze *in quarto* przychód z 28 lat mieści się na 36 stronach i wypada średnio na rok jedna strona i kilka linijek; widać, że tych notatek nie było dużo i przychód był bardzo ubogi. Dla przykładu, w pierwszym zanotowanym roku zamknął się on cyfrą 3850 tyńfów, to jest ok. 4820 zł, gdyż tyńf rachowano wtedy około 1 złotego i ośmiu groszy, czyli mniej więcej jeden i ćwierć grosza (gdyż w złotym było groszy 30, nie zaś sto). Niemal równocześnie, bo w r. 1747, przychód roczny klasztoru benedyktynek w Nieświeżu